

Зміст

Як «зроблено»	
«Опівночі в Чорнобилі. Історія катастрофи»	7
Дійові особи	19
Пролог	
Субота, 26 квітня 1986 року, 16:16, Чорнобильська атомна електростанція, Україна	23

Частина 1 **Народження міста**

1 Радянський Прометей	29
2 Альфа, бета і гамма	49
3 П'ятниця, 25 квітня, 17:00, Прип'ять	73
4 Таємниці мирного атома.....	89
5 П'ятниця, 25 квітня, 23:55, блочний щит управління № 4	105
6 Субота, 26 квітня, 01:28, воєнізована пожежна частина № 2	123
7 Субота, 01:30, Київ.....	145
8 Субота, 06:15, Прип'ять	169
9 Неділя, 27 квітня, Прип'ять	191

Частина 2

Загибель імперії

10	Хмара	209
11	Китайський синдром	229
12	Битва за Чорнобиль.....	243
13	У шостій лікарні	261
14	Ліквідатори	285
15	Розслідування.....	309
16	Саркофаг.....	329
17	Зона відчуження	353
18	Судовий процес.....	369
19	«Слоняча нога».....	395
20	Могила Валерія Ходемчука.....	411
	Епілог.....	431
	Подяки	439
	Примітки автора.....	443
	Одиниці вимірювання радіації.....	447
	Примітки	449
	Бібліографія	511
	Мапи	533
	Предметно-іменний покажчик	557

Як «зроблено» «Опівночі в Чорнобилі. Історія катастрофи»

Одного серпневого пополудня 2015 року ми з Адамом Гіггінботамом сиділи в кабінеті директорки Національного музею «Чорнобиль» Анни Королевської: вона щойно заварила нам якийсь вишуканий ґатунок японського чаю, привезеного із чергової поїздки на Фукусіму, й ознайомлювала з унікальними матеріалами музейних фондів. Адам зі властивою йому прямою пояснював, що саме привело його до Києва.

— Я працюю над книжкою. Це буде повний і всебічний звіт про Чорнобильську катастрофу. Маю намір описати події, які передували трагедії, проаналізувати причини, які до неї призвели, розповісти про ліквідацію наслідків аварії і довести оповідь до наших днів.

— Але ж це неможливо, — раптом заперечила гостинна господиня. — Звісно, було кілька спроб, зокрема й англійською... Але розповісти про все це об'єктивно і всебічно неможливо! Кожну книжку пише людина того чи іншого фаху, і навіть якщо автор добре розуміється на темі, усього знати він не в змозі. Зібрати більш-менш повну інформацію важко ще й через секретність матеріалів. До того ж, щоб об'єктивно оцінити наслідки аварії і написати про їх ліквідацію, бракує експертів

і свідків — більшості людей, які віддавали накази, вже немає серед живих. Та навіть до свідчень самовидців варто ставитися критично, — насамкінець додала Анна. — Ще на своїй попередній роботі в музеї Другої світової війни (тоді ще Великої Вітчизняної) я зіткнулася зі специфічним феноменом. Свіжими слідами подій ветерани розповідали те, що пережили самі й пам'ятали як очевидці. Але вже за 10–20 років вони казали зовсім інше — те, чого бачити аж ніяк не могли, бо воювали не на тих ділянках фронту. Начитавшись спогадів генералів, вони збагатилися більш «канонічним» знанням.

Такими були методичні настанови однієї з найавторитетніших дослідниць історії ЧАЕС, кураторки багатьох проєктів, хранительки чорнобильської спадщини й пам'яті. І хоча заперечити її мудрі слова було важко, у долі Адамової праці я також не сумнівався, бо на той час уже знав його методи.

Вперше ми зустрілися з Адамом Гіггінботамом 2006 року, коли він готував невеличкий репортаж до 20-річчя Чорнобильської катастрофи для британського часопису *Observer*. Це була його перша публікація про аварію, яка передувала задуму написати книжку. Адам звернувся до мене як до журналіста, обізнаного з чорнобильською тематикою (я тоді саме закінчив працювати над проєктом *National Geographic* «Seconds from Disaster» — однією з небагатьох вдалих реконструкцій подій 26 квітня 1986 року; відео й зараз можна переглянути на ютубі).

Адам поцікавився, чи міг би я посприяти йому в збиранні матеріалів для репортажу. Я попросив надіслати мені кілька його публікацій. Тексти читалися легко, був у них якийсь небанальний ракурс: чи то розмова з голлівудським актором-кокаїністом, чи нарис про прибиральників у місцях скоєння кривавих злочинів і самогубств (є такий фах в американській міській інфраструктурі). Були глибина й точність присудів, вдумливість і ледь відчутна, ненав'язлива вишуканість стилю. Тож чи варто було відмовлятися від співпраці з таким автором? Галичани кажуть: варто не відмовитися.

У лютому 2006 року я супроводжував Адама в його першій поїздці до Чорнобиля, Прип'яті й на ЧАЕС. З нами поїхали також

мій приятель Євген Шимальський і британський фотограф Енді Голл, чий світлина згодом були опубліковані в Observer разом із репортажем. У подорожі не обійшлося без пригод. На під'їзді до зони відчуження на занесеній снігом трасі наше авто зупинилося. Ми вже готувалися заночувати в цьому безкрайньому вимороженому просторі, але машину таки вдалося завести. Ми доїхали до невеличкого — тоді ще єдиного в Чорнобилі — готельчика з кімнатами на кілька ліжок. Після вечері вибралися на прогулянку й потрапили до такого самого убогого генделика, облаштованого для потреб вахтовиків, — щось на кшталт фанерних перегородок між окремими «кабінетами» в залі гастроному. Взаємна симпатія, що виникла між Адамом і вахтовиками, які, вочевидь, нудьгували в спустілому містечку, переросла в міцну чоловічу дружбу й завершилася чаркуванням до глибокої ночі. Вахтовики навчили Адама й Енді пити йорш (пиво з горілкою). Чим закінчився той день, пізніше згадати могли не всі. А дехто ліг спати повз ліжко, не роздягаючись.

Після такої пригоди прокинутися наступного ранку було нелегко, але все, що запланували зробити в Прип'яті й на станції, ми таки зробили. І навіть сфотографуватися на пам'ять удвох із Адамом на тлі саркофага (див. стор. 17).

Втім, усе це було лише яскравим тлом до головної пригоди: під час першого приїзду Адама до України ми щодня зустрічалися з учасниками подій 1986 року, записували з ними тривалі докладні розмови. Так, у Прип'яті довго говорили з водієм Валерієм Слуцьким, який брав участь в евакуації мешканців міста. У Києві напередодні поїздки до Чорнобиля зустрілися з Веніаміном Прянішниковим — інженером на станції, фахівцем із ядерної безпеки, який розповів про аварію та про ліквідацію її наслідків. Микола Штейнберг, колишній головний інженер ЧАЕС, якого відразу після вибуху призначили замість Миколи Фоміна, суттєво доповнив картину своїми спостереженнями з перспективи одного з керівників станції. Також ми зустрілися з пілотом Сергієм Володіним, який першим облетів четвертий реактор гвинтокрилом і заміряв рівень радіації, а також

із пожежником Анатолієм Захаровим, який гасив пожежу в ніч на 26 квітня 1986 року. Під час цієї зустрічі стався прикметний інцидент: коли Анатолій зі властивою йому ґрунтовністю заходився пригадувати подробиці служби в пожежній варті, наш перекладач занервувався і врешті обірвав оповідача: «Далі, далі! До справи!». «Що відбувається?» — поцікавився Адам, помітивши замішання. «Нічого... Я лише спонукаю Анатолія до того, щоб випускати зайві подробиці», — пояснив перекладач. «Але ж саме вони мені й потрібні!» — аж зацікавився Адам.

Справді, увага до найменших подробиць і вміння вибрати найважливіші є суттєвою перевагою його реконструкції.

Відтак це була не просто статистична вибірка — феномен розглядався зусібіч і на всіх рівнях. Повернувшись до Нью-Йорка, Адам ще не раз звертався до мене з проханнями про уточнення: я телефонував, перепитував. Мені навіть випало зробити ще одне телефонне інтерв'ю з Анатолієм Захаровим.

Зрештою у квітні в журналі *Observer* до 20-ї річниці катастрофи вийшов Адамів репортаж «Chernobyl 20 Years On», який і досі можна прочитати в електронній версії видання.

Потім виявилось, що це був лише початок довгого шляху: зустрічей, архівів і конференцій, подорожей нескінченними, як тоді здавалося, шляхами України. Ми відвідали Славутич, Дніпропетровськ, Чорнобиль та інші віддалені від столиці міста, у яких мешкали наші оповідачі, переселенці з Прип'яті. Подорожували автомобілем, залізницею і навіть по Дніпру катером, на борт якого нас запросив один із героїв повісті, пілот Сергій Володін.

2011 року Адам досліджував біологічні наслідки трагедії в Чорнобилі в 30-кілометровій зоні (результати цієї роботи також стали частиною книжки). А 2015-го підписав контракт з одним із найбільших видавництв світу *Simon & Schuster*, який, власне, і передбачав написання історії Чорнобильської АЕС на основі поглибленого вивчення джерел та свідчень, зібраних від учасників подій.

Питання доступу до джерел вирішувалося без особливих труднощів. СБУ надала можливість переглянути раніше

засекречені матеріали, пов'язані з Чорнобильською катастрофою. Між іншим, співпраця з покликаною Володимиром В'ятровичем новою командою, яка обслуговувала архіви, була надзвичайно приємною. Малодоступні видання та документи шукали й знаходили в українських, американських і російських бібліотеках через знайомих і знайомих знайомих. Натомість живі люди щоразу більше закривалися, особливо коли йшлося про ключові постаті нашої історії. Стомлені надмірною увагою журналістів і дослідників, вони часом рішуче відмовляли нам у зустрічі. Слід також врахувати специфіку ставлення атомників до гуманітаріїв, що силкуються писати про атомні справи: вони (атомники) звикли до того, що журналісти й письменники у кращому разі неприпустимо спрощують, а зазвичай ще й перебріхують те, що почули від фахівців. Тож навіщо гаяти на них час?

Відтак 2015 року, коли Адам узявся за свій проєкт, ситуація була аж ніяк не на нашу користь: він чітко знав, чиї саме свідчення йому потрібні, але чорнобильці не завжди хотіли мати з нами справу. Були й такі, що не хотіли давати свідчення через почуття провини — за аварію, за смерть своїх колег. Дехто сподівався на гонорар за інтерв'ю — звичайна практика в роботі не лише західних, а й українських телекомпаній. Утім, Адам вважав, що вона підважує достовірність оповіді.

Ще однією проблемою була власне Адамова методика роботи, чи то пак його методичність, яка полягала в постійному поверненні й переосмисленні матеріалу, невпинній звірці джерел. Це призводило до появи нових і нових питань, виникнення потреби в нескінченних уточненнях і поправках. Основний список співрозмовників Гіггінботама налічує щонайменше вісім десятків осіб.

Крім того, що наші з Адамом інтерв'ю зазвичай тривали по кілька годин, із багатьма своїми співрозмовниками він прагнув зустрітися двічі, тричі, а часом і чотири рази. У фольклористів є поняття «гріти землю» — це коли через певний час повертаєшся до тих самих людей, вони пригадують речі, яких не пам'ятали минулого разу або не готові були одразу згадати, розповісти чи заспівати. І саме в цьому, можливо,

ключ до прочитання багатозначного підзаголовка книжки «The Untold Story»*.

Так було, зокрема, з Миколою Штейнбергом. Хоча в повісті він з'являється епізодично, його бачення та рекомендації давали нам непомильну орієнтацію в пошуковій діяльності від початку й до завершення роботи над книжкою.

Проте не всі, на відміну від пана Штейнберга, були здатні збагнути потребу в наших поверненнях та уточненнях. Коли я попросив Валентину Брюханову зустрітися з нами вдруге, — уперше її сім'я прийняла нас у себе вдома у вересні 2015 року, — вона рішуче відмовила. Та ми не вступалися: Адам написав листа, який я переклав і вручив Валентині просто в руки на порозі квартири Брюханових на Троєщині. З дозволу автора подаю текст листа з незначними скороченнями.

18 листопада 2015 року

Шановна Валентино!

Сподіваюся, у Вас із Віктором усе гаразд.

Пишу Вам, щоб подякувати за те, що Ви запросили мене у вересні до свого дому й поділилися власними спогадами. Мій попередній лист, який я надіслав Вам улітку, чомусь повернувся мені. Тому, користуючись нагодою, я тепер докладніше поясню Вам мету моєї книжки та розповім про місце, яке в ній відведено саме Вам.

[...] Я Вам уже казав під час нашої першої зустрічі, що збираюся розповісти достовірну історію Чорнобильської АЕС, міста Прип'яті й катастрофи 1986 року, розвінчуючи таким чином численні міфи й вигадки, які поширювалися довкола цієї теми протягом останніх 30 років. Не обмежуючись технічними та політичними аспектами катастрофи чи пошуком винних, маю на меті зосередитися на докладній реконструкції

* (анг.) Нерозказана історія — мова про підзаголовок оригінальної назви книжки. — Прим. ред.

особистого досвіду людей, які перебували в епіцентрі подій, і на тому, як це змінило їхнє життя.

Під час досліджень, які я веду протягом останніх років, я багато разів приїздив до Росії та України, де знайшов головні документи й поспілкувався з багатьма працівниками станції, операторами, менеджерами вищої ланки, науковцями. Головною метою цих розмов було якомога більше дізнатися про їхній особистий досвід. Однак я завжди був упевнений, — а з моменту нашої розмови у вересні більше ніж будьколи, — що центральною в цій книжці повинна стати Ваша з Віктором історія.

З того, що ви вже розповіли мені, стає зрозуміло, що від самого початку своєї роботи в Чорнобилі 1970 року Віктор зіткнувся з майже нереальним завданням. Він його виконав, але після аварії з нього зробили цапа-відбувайла за помилки керівництва та недоліки радянської системи. Після десятиліть відданої напруженої роботи його репутація і здоров'я були підірвані, а справді винні уникнули правосуддя.

Однак правда про те, що зробив Віктор, а також про його особистість і характер досі затемнена дезінформацією й приховуванням справжніх причин, які десятиліттями тиражувалися після катастрофи. Я хочу, щоб моя книжка виправила це й показала, як із нічого Віктор побудував не лише одну з найбільших у світі атомних електростанцій, а ще й квітуче місто, як його турбота й увага до працівників електростанції та мешканців Прип'яті відобразилися у їхній любові до нього і як врешті-решт станція стала привабливим місцем роботи для найкращих інженерів і фахівців з усього Радянського Союзу.

Із такими намірами я хотів би повернутися до Києва цієї зими, щоб докладніше поспілкуватися з Вами обома на теми, які ми вже обговорювали, зокрема й про Ваше життя до аварії. [...] Я хотів би дізнатися більше про події 1985 року, про весілля Вашої доньки й про те, яким було Ваше життя, коли у Віктора

з'явилося більше обов'язків, а станція розвивалася, поступово перетворюючись на найбільше в світі атомне підприємство. А також поговорити про те, як усе змінилося після аварії, яким було Ваше життя в Києві після того, як Віктор вийшов із тюрми.

[...] Розумію, що Вам обом нелегко, а часом навіть боляче повертатися до цієї теми. Але вважаю, що реконструкція історії Вашого життя — і світлих, і похмурих її сторінок та епізодів — дасть змогу вперше відкрити правду широкому колу читачів. Ви єдині, хто бачив Чорнобильську АЕС і Прип'ять від початку й до самого кінця, і Вам відведене в моїй оповіді унікальне місце. З Вашою допомогою я маю намір розповісти цю історію вичерпно, повно й чесно.

З повагою, Адам Гіггінботам

І ось перед нами знову відчинилися двері дому Брюханових, й Адам таки виконав свою обіцянку розповісти про життя героїв цієї історії правдиво. Утім, можливо, саме остання зустріч дещо змінила його бачення. Принаймні історія Брюханова в її остаточній версії не стала безоглядною апологією, про що свідчить її підсумковий епізод:

«Я запитав, про що він шкодує найбільше, і мені здалося, що це нагадало йому про колишні амбіції. Він щосили намагався сісти: «Я найбільше шкодую, що не побачив свого кабінету на верхньому поверсі десятиповерхової будівлі, звідки міг би спостерігати за першою і другою чергами Чорнобильської АЕС». Валентина, вочевидь, збентежена цим спалахом технократичної пиhi з радянського минулого, витерла слину в куточках чоловікового рота хусточкою: «Я не розумію, Вікторе, — мовила вона. — Я не розумію».

«За планом ми мали починати будувати десятиповерхівку», — сказав він і замовк. — Я, звичайно, жартую». І незрячі сапфірово-блакитні очі старого зустрілися з моїми. Це був важкий погляд. На мить мені здалося, що директор станції

Віктор Брюханов, кавалер ордена Червоного Прапора, ордена Жовтневої революції, Герой Соціалістичної Праці, дивиться на мене, і я подумав, що ці слова зовсім не жарт».

Що ж, правдива оповідь — це, далєбі, не лакування, і щирість Адама як письменника полягає саме в тому, що він із математичною точністю описує чесноти й людські слабкості свого героя. Він показує його то як деміурга, який із нічого створив квітучий атомград і чи не найбільшу в світі атомну станцію, то як безпорадного вірнопідданця, який у своїй лояльності до комуністичної системи підіграє судилищу над самим собою. І саме в епізоді суду автор по-новому розкриває особистість Анатолія Дятлова, котрий не піддався тиску репресивної машини — а треба сказати, що це найбільш демонізована постать у чорнобильській історії, з якої маскультура й неретельні дослідники зробили ледь не головного винуватця трагедії. Життя Віктора Брюханова висвітлене як величний подвиг і жертва. З нього справді знято несправедливі звинувачення, але на компроміси автор також не йде, показуючи зворотний бік титанізму *homo sovieticus*.

Поряд із центральним сюжетом родини Брюханових автор простежує не менш значущі паралельні лінії родини Ювченків і Марії Проценко, Анатолія Дятлова і Леоніда Топтунова, чий життя пробігають перед очима читача від народження до смерті. Є й коротші сюжети Веніаміна Прянішнікова, Олександра Есаулова, пожежників Леоніда Телятнікова й Володимира Правика, генерала Миколи Тараканова, лікарів Роберта Гейла й Ангеліни Гуськової та ще кількох десятків людей, про яких не можна не згадати, розповідаючи про Чорнобиль. Еволюції академіка Валерія Легасова та історії його протистояння з Євгеном Веліховим автор приділяє не меншу увагу, ніж біографії Брюханова, відмінність лише в тому, що сюжет Легасова обривається значно раніше. З ним пов'язані мікросюжети Анатолія Александрова та Єфима Славського, Бориса Прушинського й Олександра Борового — таким чином Чорнобиль вписано в ширшу панораму атомної енергетики СРСР і загалом світової енергетичної галузі. Очевидно, що згадані тут постаті

представляють різні сектори науки, промисловості й різні прошарки радянського суспільства. Серед них є справжні знаменитості, які завжди перебували в центрі уваги й не раз описані в літературі. Дослідивши джерела, опитавши близьких і далеких людей, автор з'ясовує малознані факти та події з їхнього життя, подаючи їх у новому світлі. Тому книжка буде інформативною і для тих, хто добре знається на цій темі. Але не менш значущим здобутком автора є й те, що він виводить на денне світло досі не знані персоналії, яким належать ключові ролі в подіях чорнобильської катастрофи, як-от згаданий вище пілот Сергій Володін і як головна архітекторка Прип'яті з 1984 року Марія Проценко, що відповідала за розбудову атомграда і зрештою за евакуацію його населення, та інженер Володимир Усатенко, який командував загonom «партизанів» навколо четвертого реактора. Після публікації книжки Гіггінботама ці люди дають інтерв'ю для документальних фільмів про Чорнобиль, що знімаються саме тепер, коли пишуться ці рядки, і дуже скоро ми побачимо їх на екрані.

Американець (за походженням британець) Гіггінботам дослідив і відчув менталітет посполитих громадян у всьому розмаїтті його відмінностей. Виваженість автора полягає в тому, що він наводить у книжці різні погляди — від анахронічної відданості комуністичним ідеалам, яка все ще траплялася серед звичайних людей, до здорового цинізму, що прочитується, наприклад, у підсумуванні чорнобильського досвіду Володимиром Усатенком, який «виконав 28 місій усередині третього та четвертого енергоблоків загалом провів у зоні 44 дні. Але майже не знайшов там справжніх патріотів. Кожен, із ким він спілкувався, хотів лише зафіксувати свої 25 берів і якнайшвидше повернутися додому».

Як і в житті, в оповіді Гіггінботама сюжети окремих людей складно переплітаються і взаємодіють, розпадаються на окремі історії та сходяться водно. І парадигма персоналій, представлена у вступній частині, — це аж ніяк не повний список дійових осіб, яких ми зустрінемо на сторінках книжки. А ті, кого ми тут зустрінемо, — це ті, хто залишилися після ретельного

відбору сюжетів та зведення фактів. А втім, історії решти опитаних учасників подій створили тверде підґрунтя, на якому постала складна, але струнка й дивовижно врівноважена архітектура чорнобильської повісті Гіггінботама.

У ній можна шукати неточності, але без найменшого перебільшення — це невеличка енциклопедія совєцького життя у секторі атомної промисловості та суміжних галузей, адже за «історіями» та «біографіями» (сказати б, акциденцією) нам відкриваються засади та правила, за якими все це розлоге господарство рухалося й розвивалося, неухильно наближаючись до прірви.

Звісно, годі очікувати, що книжка охопить усе й дасть відповіді на всі запитання. Адже Чорнобиль — це океан, і вичерпати його в межах людського життя неможливо. Однак у межах людської компетенції це певне наближення на основі майже всієї доступної розмаїтості нашого знання. І з цього погляду воно справді повне і всебічне.

Тарас Шумейко

Адам Гіггінботам (праворуч) і Тарас Шумейко біля саркофагу Чорнобильської АЕС, 2006